

A digitális könyvtár feladatai: a kézben tartott gyűjtemény

Ha meg akarjuk határozni a jövő digitális könyvtára jellemzőit, szem előtt kell tartanunk, hogy mi volt a könyvtár eddigi feladata, és mi az, amit ebből meg kell őriznünk. A könyvtáraknak a digitális környezetben is nyújtaniuk kell hagyományos alapszolgáltatásait. Ez azért nem egyszerű, mert nehéz eldönteni, hogy mely szolgáltatási megoldások azok, amelyeket csak a nyomtatott forma diktál, és melyek a valóban alapvetők.

A felsőoktatási könyvtárak szerepe ebben nemcsak a tudományos információ speciális jellegénél fogva nagy, hanem a tudománypolitika és a tudományos kultúra bonyolult volta miatt is. A kiadók és főként a kereskedelmi kiadók a tudományos információcserében játszott szerepe egyre problematikusabb a felsőoktatási könyvtárak működésében és annak tervezésében. Az új információs módszerek a kiadók és a felsőoktatási könyvtárak közötti választóvonalat egyre elmosódottabbá teszik.

A könyvtár alapfeladatai

Az információszolgáltatás célja mindig az, hogy a felhasználó számára hozzáférési értékkel egészítse ki a nagy tartalmi értékű objektumokat. A könyvtárnak – mivel egyrészt nem képes követni az egyes egyének folyamatosan fejlődő igényeit, másrészt sok különböző igényű felhasználót kell kiszolgálnia – tartalmi értékek viszonylag tág körét kell lefednie. A tartalmi érték szubjektív tényező, míg a hozzáférés értéknövelő jellege objektív. Egy információ objektum összértéke e két, egymásra is folyamatosan ható érték kombinációja.

A könyvtári szolgáltatások a rendelkezésükre álló módszereket az összérték növelése céljából a hozzáférhetőség növelésére használják. Hozzáférési értéket azonban a könyvtárak nem minden objektumhoz adnak, hanem csak az információk válogatott köréhez. Amit kiválogattunk, az egy meghatározott határon belülre kerül, amit nem, az a határon kívül marad. Amit valamilyen megoldással e határon belülre hoztunk, az a kívül hagyottakkal szemben privilegizált helyzetbe kerül.

A papíralapú hagyományos környezetben az értéknövelés úgy történt, hogy az információ objektumot fizikai értelemben a könyvtár határain belülre hoztuk a dokumentum beszerzésével és tárolásával. Az elektronikus környezetben a tárolás helye nagyrészt elvesztette az elérésben tanúsított jelentőségét, vagyis minden online elérhető objektum elvileg megkapta ezt a többletértéket, amivel a többletérték egyúttal devalválódott is, hiszen eltűnt a különbség.

A szolgáltatás műveletei

A hozzáférési érték növelésének első fázisa az importálás, vagyis az adott objektum áthozása a szolgáltatási határon belülre, ahol a felhasználó figyelme ráirányulhat. Ennek első lépése a szakértői döntés, amelyet a hagyományos könyvtárban a gyarapítók hoztak meg. A következő lépés az információ tulajdonosával való tárgyalás, amely általában valamilyen fizetést is magában foglal. Az utolsó lépés az objektum fizikai értelemben történő áthozása a határon, ami a hagyományos könyvtárban a könyvtár épületébe kerülést jelenti. Az importálást követő lépések (pl. katalogizálás, referenz) már a könyvtárban történnek.

A publikálás is importálási folyamat, amelyben a döntést a szerkesztőbizottság vagy a szerkesztők hozzák meg. Az ő szakértői véleményük alapján bizonyos objektumokat a többinél nagyobb tartalmi értékűnek tekintenek, ezért a hozzáférést javítják a publikálással. A felhasználó tehát gyorsabban választhatja ki a nagyobb tartalmi értékű objektumokat. Itt is van tárgyalás a tulajdonossal, aki általában a szerző, a fizikai transzfer pedig hagyományosan a kinyomtatás és terjesztés.

Etikai szempontból nem az a kérdés, hogy más végezze-e a válogatást, mint a felhasználó, hanem inkább a válogatás motívuma. Ha a válogatást egészében véve, vagy legalább elsődlegesen a felhasználó érdekei motiválják, etikailag elfogadható. Etikailag elfogadhatatlan viszont, hogy a válogatás másnak az érdekeit szolgálja, mint a felhasználóét, például politikai érdekeket, vagy anyagi nyereséget, az információ tulajdonosának, az közvetítőnek az érdekeit.

A könyvtár hagyományos nonprofit szervezet, amelynek nem a nyereség, hanem a szolgáltatás a célja, tehát a könyvtári díjak alapja nem a piac fizetőképessége, hanem a szolgáltatások ára, és a könyvtár legfőbb erkölcsi kötelessége a költségek csökkentése. Ennélfogva valaminek a gyűjteményből való kihagyásáról az importálás első fázisában kell döntenie. Ha a későbbi fázisokban, főként az árak miatt nem szerzünk be valamit, az már erkölcsi problémát okoz.

Különbséget kell tennünk az információ eljuttatása és közvetítése között. Az előbbi szolgáltatás független az információ objektumok tartalmától; főbb lépései a szerzeményezés, tárolás, kölcsönzés, könyvtárközi kölcsönzés. A közvetítés során viszont a könyvtár segíti a felhasználót, hogy specifikus tartalomhoz jusson hozzá specifikus célok érdekében. Ennek fő lépései a katalogizálás,

a tájékoztatás és az állományfejlesztés. A jövőben ezek új könyvtári funkciókká fognak átalakulni, de az eljuttatás és a közvetítés közötti alapvető különbség megmarad. Az eljuttatási szolgáltatások ugyanakkor legalább részben átveszik majd a közvetítés szerepét, ami a könyvtárakban komoly szerepváltozási válságot okozhat. Ennek elkerülése végett védenünk kell a közvetítési szolgáltatásokat, mert ezek nemcsak felhasználóival kapcsolják össze a könyvtárat, hanem segítik az importálást követő folyamatokhoz szükséges szakértői tudás kifejtését is. Ugyanakkor a felsőoktatási könyvtáraknak fel kell készülniük arra, hogy a válogatás mint közvetítés funkcióját egyre inkább átadják (visszaadják) a felhasználóknak (a felsőoktatásban az oktatóknak). A velük való kapcsolattartás viszont még jobban kiemeli majd a közvetítés fontosságát.

Még jelentősebb konfliktus forrása lesz az online környezet az azonos ügyfeleket, de más szolgáltatási célokkal kiszolgáló intézmények, nevezetesen a felsőoktatási könyvtárak és a tudományos irodalommal foglalkozó kereskedelmi kiadók között. A probléma az árak körül jelentkezik, azzal, hogy a könyvtárak egyre több pénzért egyre kevesebb irodalmat tudnak vásárolni, pedig annak a zömét saját intézményük oktatói hozzák létre.

Az információs objektumok értékéhez tartoznak a szerző céljait szolgáló értékek is. Ezek nem a tudomány előrehaladását, hanem a kutató reputációjának növekedését mozdítják elő. Bár a könyvtárak naivan azt gondolják, hogy a munka tárgya a téma, amelyről szól, valójában a tárgy – legalább részben – maga a szerző. A kiadók ezt ismerik és kihasználják. Egy viszonylag nagy tekintélyű folyóiratban (sorozatban, kiadónál) publikálni ugyanis presztízszt jelent, amely nem a megjelentetett munka belső értékén alapul, hanem az abban a folyóiratban (sorozatban, annál a kiadónál) korábban megjelent közlemények ismert értékén.

A specifikus igényeket kielégítő, kevesek által használt tudományos munkák ma is ugyanolyan módon jelennek meg, mint a potenciálisan nagy igénybevételre számító, népszerű művek. Ez nagyon megdrágítja kiadásukat, és szinte lehetetlenné teszi a felsőoktatási könyvtárak számára, hogy lépést tartsanak a megjelenésükkel. Mivel ezeknek a műveknek a valódi tartalmi értéke nehezen fogható meg, az értéküket abból következtetik ki, hogy a már elfogadott értékű művekhez hasonló módon és hasonló külsőben jelennek meg.

Komoly hiba lenne a könyvtárak részéről azt hinni, hogy az információs technika fejlődése ezt meg fogja változtatni. Megtakarításokhoz sem vezet, mert a profitérdekelt kiadóknak nincs készlet, hogy az új technika árcsökkenő hatását továbbadják a felhasználónak. Az új technika nem a hozzáférést, hanem az ellenőrzés lehetőségét

javítja. A szorosabb ellenőrzés természetesen felhasználható a hozzáférés javítására, de a hozzáférés korlátozására is.

A megoldás az, hogy a felsőoktatási könyvtáraknak vissza kell venniük a közreadói funkciókat. Ha nem használják fel az erre kínálgató lehetőséget, a kiadók majd a hozzáférés korlátozására fogják felhasználni azokat. A könyvtáraknak vezető szerepet kell játszaniuk a kiadók megkerülésében, mert azok közreműködése nem költséghatékony, sőt a tudományos kommunikáció válságához vezet.

Kézben tartott gyűjtemény

A hálózat még nem azonos a digitális könyvtárral. A könyvtár – akár digitális, akár nem – az információs objektumok erősen szelektált gyűjteménye, amelyet elkülönítünk, előnyben részesítünk, és amely gyűjteményhez a hozzáférést javítjuk, amelyre a felhasználók figyelmét felhívjuk, szemben az oda fel nem vett objektumokkal.

Ahogy egyre több információ érhető el online, mind kevésbé lesz szükség a tudományos publikációk világában közvetítőkre, úgyhogy a könyvtárak és a kiadók közül csak az egyik maradhat fenn. Ezért itt az ideje, hogy létrehozzunk és kezeljünk egy egységes, virtuális, elosztott nemzetközi digitális könyvtárat.

A hálózatnak nyitott zónaként szabadnak, és lehetőség szerint szabványok és struktúra nélkülinek kell maradnia. Létre kell viszont hozni a kézben tartott gyűjtemény ellenőrzött zónáját, amelybe a nyitott zónából áthozzuk azokat az információs objektumokat, amelyekért a könyvtárosok felelősséget és garanciát vállalnak.

A kézben tartott gyűjteménybe kerülő objektumokat (ha a gyűjtemény jól működik) előbb fogják olvasni, mint a többit, és a többi információ megértésének bázisul az ellenőrzött zónában található információ szolgál majd.

Ahogy a könyvtárak ma nyomon követik a kölcsönzési forgalmukat, úgy lehetőségük lesz az ellenőrzött zónában lévő információs objektumok hasznátságának figyelésére, hiszen a műszaki adottságok ezt lehetővé teszik. Figyelni kell azt is, hogy mely dokumentumokat olvastak szakemberek, más területek kutatói, a hallgatók, a nagyközönség stb. Számon kell tartani a munka nehézségi fokát és specializáltságát. A tudósok által tudósoknak írt irodalmat az akadémiai szférának (egyetemeknek és kutatóintézeteknek) kell kiadniuk, mert támogatás nélkül ez az irodalom nem él meg a piacon.

A könyvtárak azzal, hogy potenciális olvasóik számára saját szelekciós szempontjaik szerint szerzik be a szakirodalmat, már a papíralapú publikáció idején is támogatják a tudományos infor-

mációt, amely egyéni felhasználók tényleges igényeire alapozva végképp drága lenne. Az ellenőrzött zóna csak ennek logikus folytatása lenne. Az intézményeknek teljes felelősséget kellene vállalniuk a szűk szakterületi tudományos publikációknak az ellenőrzött zónába vitelért és ottani kezelésért, a tudományos közösség mércéi alapján. Mindaz, ami nem kimondottan a kutatói közösségnek szól, a kereskedelmi kiadókra tartozik, amelyek sokkal jobban fel vannak készülve a nagy igénybevételű anyagok kiadására, mint az akadémiai szektor.

Az ellenőrzött zónában egyenlő esélyekkel induló publikációk rangját a korábban az adott folyóiratban publikált írások presztízse helyett az idézettség és a használat mértéke döntene el.

Ha egy dokumentum bekerült az ellenőrzött zónába, a felhasználó elvárja, hogy az ott mindig megtalálható legyen. Mivel nem adhat ki mindent az akadémiai szektor, a többi információs szolgáltatóval hatékony szerződéseket kell kötni. Technikailag az ellenőrzött zóna karbantartása folyamatos újraírást, annak biztosítását jelenti, hogy elkerülhető legyen az anyagok időfüggő károsodása, és az esetleges műszaki változások nyomán bekövetkező elérhetetlenné válása. A túlszűfoltosság elkerülése végett az információ egy részét kevésbé könnyen elérhető formákra (esetleg offline papírrácsvmokban) kell áttenni, meg kell valósítani a selejteztést és a távoli „inkurrencia”-tárolókat.

Az ellenőrzött zónában – szemben a külső világgal, ahol a dokumentum változhat – pontosan a szerző által létrehozott eredeti dokumentumnak kell megtalálhatónak lennie, változtatások nélkül. A változtatások mindig lezárt új kiadás(ok)ként juthatnak csak a gyűjteménybe.

Az ellenőrzött zóna a szakértői értékelést két formáját, a publikálást és a gyűjteményfejlesztést egyesíti. A gyűjteménybe kerülés elfogadásáról olyan szerkesztőbizottságnak kell döntenie, amely kutatókból áll, akik az oktatási intézményekből kerülhetnek ki. Így a gyűjteményfejlesztés felelős-

ségéből a hagyományos környezethez képest nagyobb részt kell vállalnia a tudományos közösségnek. Műszaki ismereteiknél fogva kulcsszerepet kell játszaniuk a számítóközpontok szakembereinek is. Szoros kapcsolatra van szükség a könyvtárosképző intézményekkel is. Az egyetemi könyvtárak és a könyvtárak egy adminisztratív egységgé olvasztandók össze. Az önfenntartó egyetemi kiadóról alkotott elképzelés és gyakorlat csak a kereskedelmi kiadókkal való azonosulást hozta.

Az ellenőrzött zónában mindenhez azonos protokollok szerint kell hozzáférnie a felhasználónak, ami jelentős adminisztratív és műszaki koordinációt, szabványosítást igényel, de a felhasználónak az egész digitális gyűjteményt egyetlen adatbázisként kell látnia. Ez meghaladja a könyvtárak erejét, ezért bizonyos közvetítő szervezetek közreműködésére is szükség lesz.

A publikáláshoz, a digitális gyűjtemény létrehozásához az intézményeknek a ma szerzeményezésre fordított összegekből kell felhasználniuk egy részt.

Mindez az akadémiai szektor szempontjai szerinti ideális elképzelés, amely üzletileg nem előnyös, ezért néhány kereskedelmi kiadó várhatóan tovább folytatja majd jelenlegi tudományos kiadói tevékenységét. Az akadémiai intézmények más-más szolgáltatási színvonalon állnak, ez is szükségessé teszi a magánszektor bizonyos mértékű bevonását. Összességében azonban minden szolgáltatást azonos módon kell elérnie a felhasználónak úgy, hogy ne lásson különbséget a magánszektorból és a közösségi szektorból származó dokumentumok között.

/ATKINSON, R.: Library functions, scholarly communication, and the foundation of the digital library: laying claim to the control zone. = Library Quarterly, 66. köt. 3. sz. 1996. p. 239–265./

(Koltay Tibor)

Modellkísérlet elektronikus folyóiratok terjesztésére

A szakirodalom elektronikus terjesztése minden benne részt vevő félnek (szerző, elsődleges és másodlagos kiadó, könyvtár, olvasó) kínál előnyöket, de ezekkel csak akkor élhetnek, ha képesek alkalmazkodni a szakirodalom szolgáltatásának, beszerzésének és használatának új módszereihez.

Az *Institute for Scientific Information (ISI)* egyik kutatási programja gyakorlati megoldásokat keres az információterjesztési lánc új paradigmájában tapasztalt nehézségekre. Az Elektronikus Könyvtári Projektnek az a célja, hogy a kiadók, könyvtá-

rosok és használók egy modellen tanulmányozhassák a folyóiratok elektronikus terjesztésének problémáit. Legalább a hagyományos, nyomtatott dokumentumokat tartalmazó könyvtár alapszolgáltatásait szeretnék biztosítani a használó íróasztalánál.

A modellkísérletben az *ISI Current Contents/Life Sciences* elnevezésű élettudományi tartalomjegyzék-adatbázisát használják, amely 1350 folyóiratot dolgoz fel. Ezt a másodlagos forrást kapcsolják össze az általa indexelt elsődleges szakiroda-